

O‘ZBEK TILIDAGI NEOLOGIZMLARNING TASNIFI VA TURLARI

Sh.T.Norbo‘tayev

(SamDCHTI Yaqin sharq tillari kafedrası o‘qıtuvchısı)

Xiao_wang@mail.ru +998973888886

Annotatsiya

O‘zbek tili ham boshqa tillar kabi leksik jihatdan boyib bormoqda. Qardosh va noqardosh tillardan kirib kelgan so‘zlar o‘zbek tiliga hech qanday o‘zgarishsiz qabul qilindi va muomalada qo‘llanilmoqda. Undan tashqari fan va texnologiya rivoji ham o‘zbek tiliga yangi so‘zlarning kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda.

O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. O‘zlashma neologizmlar davriy xususiyatga ega sanaladi. Masalan, bir paytlari yangi atamalar sifatida tilga kirib kelgan avtobus, trolleybus, metro kabi so‘zlar bugungi kunda yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotib, zamonaviy qatlamga oid leksik birliklarga aylangan. 80-yillarning o‘rtalaridan boshlangan ijtimoiy hayotdagi keskin o‘zgarishlar barcha sohalarida bo‘lgani singari tilshunoslik sohasida ham tub o‘zgarishlarning sodir bo‘lishiga olib keldi. Ayniqsa, bu holat o‘zbek tili leksikasida kuchli bo‘ldi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, o‘zbek xalqining o‘z erkiga, ozodligiga erishishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirdi, tilimizda yuzlab, minglab o‘zlashma neologizmlar paydo bo‘ldi. Xususan, iqtisodiyot, bank va kredit, diplomatiya kabi bank sohalarida yangidan yangi atamalar paydo bo‘ldi. Bozor [iqtisodiyoti](#), litsenziya, monitoring, debitor, kvota, menejer, menejment, brutto qarz, frank bozori kabi atamalar shular jumlasidandir.

Yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni turli jihatlariga ko‘ra tasniflash mumkin. Avvalo, ularni *ijtimoiy-siyosiy atamalar*: vazir, vazirlik, devonxona, hokim, tuman, agrofirma, fermer kabi; *iqtisodiy atamalar*: diler, lizing, injenering, bozor infrastrukturasi; *ilm-fan, texnikaga oid atamalar*: internet, kompyuter, diskovod, skaner; *maktab-maorifga tegishli bo‘lgan [leksik birliklar](#)*: akademik litsey, kollej, dastur singari o‘nlab yo‘nalishlarga bo‘lib yuborish mumkin. O‘zlashma neologizmlar ichida o‘tkinchi, shoshma shosharlik bilan, sun‘iy ravishda hosil qilingan leksemalar ham uchraydi. Masalan: majalla, jarida, oynoma, ochqich, yozg‘ich, barnoma, oliy bilimgo‘h kabi. Ularni xalq qabul qilmay tezda iste‘moldan chiqarib yubordi. O‘zlashma neologizmlarning aksariyati quyidagi ikki xil usul bilan: 1) Ichki imkoniyatlar asosida (so‘z ma‘nosining kengayishi, derivatsiyani qo‘llash hisobiga): oshkoralik, muqobillik, qayta qurish, kimoshdi savdosi, hokim, devonxona. 2) Tashqi imkoniyat hisobiga (chetdan so‘z olish orqali): modemogramma, videoapparatura, matiz, kik boksing, karate, damas, tiko, neksiya.

O‘zlashma neologizmlar tilning ifoda imkoniyatlari darajasini belgilaydi. Mustaqillik yillarida hayotimizda katta o‘zgarishlar ro‘y berdi. Yangi-yangi tushunchalar vujudga keldi. Yangi tushunchalar ko‘proq tilning ichki imkoniyatlari:

a) shevalardan so‘z olish;

b) so‘z yasash imkoniyatidan foydalanish asosida yuzaga keladi.

Ba‘zan so‘zlar boshqa tillardan turli xil yo‘llar bilan kirib keladi.

Bunday so‘zlar olinma so‘zlar hisoblanadi. Shuni bilingki, dunyoda boshqa til-lardan so‘z olmaydigan bironta ham til yo‘q. Kurash, yonbosh, chala, halol so‘zlari dunyoning barcha

tillariga kirib borayotgani kabi bizning tilimiz ham turmushimizga kirib kelgan bir qator yangi tushunchalarni ifodalovchi olinma soʻzlar hisobiga boyib bormoqda.

Qadimdan maʼlumki oʻzbek tili leksikasining tashkil topishida 3 komponent muhim rol oʻynaydi. Bular quyidagilardir:

1. Barcha soʻzlar eng qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan boʻlib, oʻzbek tili leksikasining rivojlanishida muhim rol oʻynaydi, bundan tashqari kundalik ishlatiladigan soʻzlar va iboralar yuqoridagi unsurlarda oʻz ifodasini topadi.

2. *Oʻzlashma soʻzlar*, bunday soʻzlar boshqa tillardan kelgan boʻlib, bular quyidagilar: arab, [fors-tojik](#), rus, nemis, fransuz, ispan, ingliz va boshqalar. Bu soʻzlarning qiziqarli tomoni shundaki, ular asosan klassik tillarning birlashmasidan hosil boʻlgan (arab, turk, fors-tojik).

3. *Oʻzlashma neologizmlar*, bu turdagi soʻzlar tilda mavjud boʻlgan soʻzlardan suffiks, prefiks va qoʻshimchalar qoʻshish orqali yasaladi.

Yuqorida koʻrsatilgan 3 komponentdan tashqari leksikaning rivojlanishiga ikkinchi darajali unsurlar ham yordam beradi. Bular:

- *Onomatopeya*, bir soʻz shaklidan boshqa bir soʻzning shakllanishi;

- Qisqartirilgan soʻzlar, nomlarning qisqartirilib faqat bosh harflarda ifodalanishi;

- Chet tilidagi soʻzlarning tilimizga kirib kelishi va ularning ishlatilishi tilimizda maʼlum bir yangi soʻzlarning paydo boʻlishiga sabab boʻladi va bu turdagi soʻzlar guruhi oʻzlashma soʻzlar deyiladi;

- Oʻzlashma soʻzlarning asosida soʻzlar yotadi yaʼni oʻzlashma soʻzlarning shakllanishi hech qanday oʻzgarishsiz tilimizga oʻzining shakli va maʼnosi bilan kirib kelishi kuzatiladi.

Masalan *bar, film, lider*;

- Koʻpchilik kishilar hech qanday oʻzgarishsiz, qoʻshimchalarsiz oʻzlashma soʻzlarni yaxshi tanishadi: *bar, film, lider*, chunki bunday soʻzlar oʻzbek tilidagi soʻzlarning funksiyasini bajaradi, baʼzi bir insonlar esa aksincha qoʻshimcha olgan, oʻzgarishlarga uchragan oʻzlashma soʻzlarni bilishmaydi. Masalan ayrim sozlarning ingliz yoki fransuz tilidan kirib kelganini qancha soʻzlashuvchi biladi? Baʼzi bir oʻzlashma soʻzlar oʻzlarining asl shaklida yoki ularga toʻgʻri keladigan shaklda ifodalanadi: misol qilib fransuz tilidagi *bojole, jilet, palto*, ingliz tilidagi *punch va ponce, roastbeef va rosbif* (yoki rosbiffe) larni aytib oʻtishimiz mumkin.

Oʻzlashma soʻzlarning aksariyati bu tarjima qilingan soʻzlardir. Bunday soʻzlarning ikki asosiy turlari mavjud boʻlib, ular quyidagilardir:

Semantik, yaʼni maʼno jihatdan tarjima qilingan soʻzlardir. Chet tilidan kirib kelgan soʻzning maʼnosi va shakli jihatdan oʻzbek tiliga toʻgʻri kelishi va qoʻllanilishida koʻrishimiz mumkin. Masalan *comfort* (uy xizmatlari) ingliz tilida *comforts* kabi ifodalanadi. Yoki oʻzbek tilidagi avtoritar soʻzi bir necha yil oldin “rendere autorevole”, yaʼni “*mustaqil ishlamogʻ*” maʼnosini anglatar edi.

Toʻgʻridan-toʻgʻri tarjima kalka usulida oʻzbek tiliga chet tilidan tarjima qilingan soʻzlar guruhi: ingliz tilidagi *sky-scraper*; nemis tilidagi *klassen kampf*.

Oʻzlashma soʻzlar tillar orasidagi bogʻliqlikni namoyon etuvchi muhim jarayondir. Oʻzlashma neologizmlarning ikki tillilik (bilinguizm) bilan munosabati, soʻzlovchilar tomonidan holat va joyga qarab ikki tildan foydalanish davomida koʻrinadi. Oʻzlashma soʻzlarning kelib chiqishi xalq tili yoki boshqa tillarning taʼsirida ham yaqqol koʻrinadi, bundan tashqari ikki tilning bir-birini qadrlashida ham namoyon boʻladi. Bunday holat nemis va roman tillarida kuzatiladi.

Oʻzlashma soʻzlarni muhimlik va boyluk tomonidan farqlashimiz mumkin. Birinchidan soʻz qachonki referent (yaʼni obyekt va gʻoya, fikr) bilan birga boʻlsa, masalan patata gaytan soʻzi boʻlib italyan tiliga ispan tili orqali kirib kelgan yoki *caffè* soʻzi [turk tilidan](#), *zero* arab tilidan (roman tillari sonlarida *zero* yaʼni nol mavjud boʻlmagan) *tram, transistor, juke-box* kabi soʻzlar ingliz tilidan kirib kelgan.

O‘zlashma so‘zlarning boylik jihatdan stilistik va ijtimoiy holati muhim o‘rin tutadi. Jamiyatni, madaniyatni, yashash sharoitini eslashga xizmat qiladi: o‘zlashma so‘zlarning boyligi *leader, flirt, baby-sitter, week-end* so‘zlarida ko‘rinadi. Ingliz tilidagi so‘zlar va birikmalar ba’zida ularning qisqaligi qulaylik tug‘diradi: ya’ni jurnalistika tilida, sohasida uchrab turuvchi so‘zlarni tushuntirib beradi, masalan *boom, show* italyan tilidagi ekvivalentlari quyidagilar *show* (teatrning turi, bir necha har xil bo‘g‘inlardan tashkil topgan italyan tilidagi ekvivalenti *sit-in* ma’lum bir joyda tomoshabinlarni yig‘ish).

O‘zlashma so‘zlar yozma va og‘zaki shakllar orqali tilga kirib keladi. Tunnel so‘zi yozma til orqali kirib kelgan. Agar *tunnel* so‘zi og‘zaki tildan kirib kelganda edi *tanel* deb talaffuz qilinar edi xuddi ingliz tilidagidek. *Budget* aksincha *badjet* deb talaffuz etiladi, chunki og‘zaki tildan kirib kelgan. Shunday turdagi ingliz so‘zlari borki, ular O‘zbekistonda har xil talaffuz etiladi, masalan:

inglizcha talaffuz, o‘zbekcha talaffuz

flirt | flə:t | |flert| | flert| flirt

ingliz talaffuziga o‘xshatish, o‘zbekcha talaffuz.

Quyidagi talaffuz turlari har xil faktorlardan kelib chiqadi, shuningdek chet tilini yaxshi bilish ham muhim o‘rin tutadi. Shuni ham aytib o‘tishimiz joizki o‘zbek tiliga kirib kelgan ba’zi bir so‘zlarga hech qanday o‘zgartirishlar [kiritilmagan](#), jumladan *flirt, leader* va boshqa so‘zlar. O‘zbek so‘zlashuvchilari orasida ingliz fonetikasi va anglitsizmlarni juda yaxshi o‘rnashib olishgan, yuqorida ko‘rib o‘tilgan *bar, film, sport, flirt* va boshqalar kabi.

Shuni eslab o‘tishimiz joizki o‘zbek tiliga kirib kelgan ingliz o‘zlashma so‘zlari o‘zbek tilida talaffuz etilgan, xuddi shu holat italyan o‘zlashma so‘zlarida ham kuzatilgan.

Haqiqiy o‘zlashma o‘zlashma neologizm va chet tilidan kirgan so‘zning ma’nosini va ko‘chma ma’nolarini to‘g‘ri farqlay olishimiz zarur. Misol qilib ba’zi bir O‘rta Sharq olimlari o‘zlashma so‘zlarni yaxshi eslay olishgan, ammo ularni talaffuz eta olishmagan shu vaziyatda ular so‘zlarning ko‘chma ma’nolarini qo‘llashgan.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E.A. O‘zbek tili antropomikasi. – Toshkent: Fan, 2013-264 b.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.- 108 b.
3. www.fayllar.org